

ՍՈՂՈՄՈՆ ՄԱՔԵՆԱՑՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ (VIII ԴԱՐ)

Սյունյաց դպրոցը դարեր շարունակ եղել է Հայաստանի գիտակրթական և հոգևոր-մշակութային կենտրոններից մեկը։ Վիթխարի է նրա դերը հայոց քաղաքական, կրոնական, մշակութային և կրթական կյանքի պատմության մեջ։ Սյունյաց դպրոցը միջին դարերի գիտության այն հորդաբուխ աղբյուրներից էր, որից հոգևոր սնունդ են ստացել միջնադարի շատ հայ մտավորականներ։ Դպրոցի գիտական և կրթական գործունեության արդյունքը ոչ միայն գիտնական-վարդապետների պատկառելի համաստեղության ստեղծումն էր, այլև գիտական նոր ուղղությունների ձևավորումը, որոնք սնուցում էին Հայ եկեղեցու դավանաբանական համակարգը։ VII-VIII դդ. Սյունյաց դպրոցը բարձր զարգացման էր հասել՝ դառնալով Հայաստանում ուսման կատարելագործման կենտրոններից մեկը։ Նա էր ուսուցիչներ և վանականներ պատրաստում հայոց դպրոցների ու վանքերի համար։ Վանական դպրոցների առավել ընդունակ և ուսումնատենչ շրջանավարտները դիմում էին դեպի Սյունյաց բարձր դպրոց-վարդապետարան, որովհետև այն «զլուխ էր ամենայն գիտնոց Հայոց, ի պայծառացեալ դպրոցքն որ ի նմա. քանզի որպէս Աթենացիքն ի մէջ Հոռոմոց և Յունաց ճոխացեալ էին և մայր իմաստից կոչեցեալ յիսպանիացոց աշխարհին լատին և հելլէն դպրութեամբ, այսպէս և սոքա ի տանս Թորգոմայ յաշխարհիս Հայոց»¹։ VII դարից Սյունյաց դպրոցը Հայաստանում դառնում է հունաբան ուղղության կենտրոնը։ Հունաբանության սկզբնավորումը և զարգացումը ժամանակի հրամայականն էր։ Հայ և հույն եկեղեցիների միջև բոր-

¹ Ստեփաննոսի Միսեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Միսական, Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 97։

բորված վեճերը և բյուզանդական եկեղեցու անթաքույց նկրտումները հայ վարդապետներին ստիպում էին պաշտպանելու սեփական եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Եկեղեցու հայրերը հույն եկեղեցու հավակնությունների դեմ կարող էին պայքարել միայն հունական դպրությանը և գիտությանը լիարժեք տիրապետելու դեպքում: «Այս տեսակետով,-արձանագրում է Արշակ Ալպոյաճյանը,-Բյուզանդիոնի մեջ ծնունդ առած քաղկեդոնական միտումներուն դեմ Հայաստանի հողին վրա յունական գէնքերով գինուած մաքառելու ամենէն յաջող փորձը կընէր Սիւնեաց դպրոցը»²: Սրանով Սյունյաց դպրոցը վերածվում էր դավանաբանական պայքարի ազդեցիկ կենտրոնի, որի վարդապետներին «ի վաղնջուց հետե հրամայեալ զթարգմանութիւնն և զմեկնութիւնն նոցա ունել ի սրբոյն Սահակայ և ի Մեսրոպայ, զլուխ կալ և հրամանատար ամենայն վարդապետաց հայոց»³: Սյունիքի բազմաթիվ դպրոցների գլխավորն ու ղեկավարը Մայր վարդապետարանն էր, որը գործում էր Շաղատում⁴ եպիսկոպոսական նստավայրին կից: Նահանգի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները բարձր են գնահատել վարդապետարանի դերը հայ ժողովրդի հոգևոր և ազգային ինքնության պահպանման գործում, ուստի այն եղել է նրանց մշտական հոգածության ներքո:

Սյունյաց Մայր վարդապետարանի հովանավորությամբ և աջակցությամբ Սյունիքի զանազան բնակավայրերում բազմաթիվ

² Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ դպրոցի, Կ. Ա. Գահիրէ, 1946, էջ 148-149:

³ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական, էջ 82:

⁴ Շաղատը գյուղ է ՀՀ Սյունիքի մարզում՝ Միսիան քաղաքից 12 կմ հյուսիս-արևմուտք: Սա սկզբնաղբյուրներում հիշատակված պատմական Շաղատ գյուղաքաղաքն է, որը գտնվում էր Սյունիք նահանգի Ծղուկ գավառում (տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Կ. Դ. Էրևան, 1998, էջ 6): Մինչև IX դ. սկիզբ Շաղատը եղել է Սյունյաց գահերեց իշխանների և հոգևոր իշխանության կենտրոնը: Շաղատի եկեղեցին համարվել է «զմայր եկեղեցեաց ամենայն աշխարհին Սիւնեաց»: Անրևդունելի է Ալիշանի այն կարծիքը, թե Շաղատի վանքը նույն Սյունի վանքն է (տե՛ս Ալիշան Ղ., Միսական, 1893, էջ 212):

դպրոցներ են բացվում: Գիտությունը, կրթությունը, թարգմանական արվեստը զարգացման բարձր աստիճանի են հասնում նաև Մայր վարդապետարանից ծնունդ առած դպրոցներում⁵:

VIII դ. Սյունյաց վարդապետարանից ճյուղավորված դպրոցներից լայն ճանաչում է ձեռք բերում Մաքենոցաց վանքի դպրոցը: Այն՝ որպես ուսումնագիտական և կրոնամշակութային կենտրոն, այնպիսի մեծ հռչակ էր վայելում, որ համանուն բնակավայրը պատմիչն անվանում է «զմեծ մայրաքաղաքն Մաքենացոց»⁶: Մաքենիսը⁷ սկզբնապես հիշատակվել է Գեղարքունիքի կազմում, իսկ X դ. հիշատակվում է Սոթք գավառի հարկատու գյուղերի ցանկում⁸: Այն հայտնի էր իր «հռչակավոր, համբավատենչ և մեծասքանչ» վանքով: Գրականության մեջ անվանվել է

⁵ Կրթական և ուսումնական գործը Հայաստանում VIII-IX դդ. Զարգանում էր համընդհանուր մշակութային վերելքի պայմաններում: Մեզ է հասել այդ մասին վկայող ուշագրավ մի վավերագիր, որում Մաշտոց Եղիվարդեցի վանահայրը (ապագա կաթողիկոսը 897-898թթ.) Գևորգ Բ Գառնեցուն (877-897թթ.) գրում է. «Քանզի նորոգէր Հայաստան եկեղեցիքս ըստ բազմամարդ շինութեան նախանձեալ և պէսպէս ուսմանց առատութիւնք և արուեստատիրք և դպրոցք կանգուն էին յաշխարհիս և յոյն բարբառոյն տեղեկագոյն և գուգաշուրթն նոցին թարգմանք յոլով կային»: (Թուխտ երանելոյն Մաշտոցի, նախքան զկաթողիկոսութիւն, առ Տէր Գեորգ Հայոց կաթողիկոս վասն Սիւնեաց խաչին, թէ էր աղագաւ տուաւ, Յաւելուած «Արարատի» 1902թ. Յուլիս-օգոստոս, էջ 749: Հմմտ. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 272): Մաշտոց Եղիվարդեցի կամ Սևանցի կաթողիկոսը եղել է Սյունյաց դպրոցի սան, ուսանել է Մաքենյաց դպրոցում (տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, Էջմիածին, 2001, § 677, 696):

⁶ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 327: Մաքենիսի ուխտը հիշատակվում է նաև Վարդան Արևելցու աշխատությունում (տե՛ս Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քննական հրատ. Շ. Պերպլերեանի, Փարիզ, 1960, էջ 12):

⁷ Մաքենիսը (նախկին անվանումները՝ Ղզլվանք, Զիչակլու) ներկայում գյուղ է 22 Գեղարքունիքի մարզում: Գտնվում է Սևանա լճի հարավային մասում (տե՛ս www.gegharkunik.mta.am, հմմտ. Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Գ, Երևան, 1991, էջ 747):

⁸ Տե՛ս Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական, էջ 374:

Մաքենոց, Մաքենյաց, Մաքենոցաց և Մաքեստենից վանք⁹: Նրա մասին մատենագրական տեղեկությունները թվագրվում են VII դարից: Մաքենոցաց վանքի միաբանությունը հասակակից է Հայաստանում գործած հնագույն միաբանություններին և իր կարևորությամբ չի զիջել Ակոռիի միաբանությանը¹⁰: Ուսումնասիրողների կարծիքով՝ Մաքենիս անունը ծագել է մաքի՝ ոչխար, բառից, որովհետև տեղի միաբանները կրել են ոչխարի մորթուց պատրաստված զգեստ¹¹: Մաքենոցաց վանքի դպրոցի կրթամշակութային վերելքը կապվում է «գիռչակելի այրն Սողոմոն»-ի՝ «Հարանց հոր» սնվան հետ: Մովսես Կաղանկատվացու վկայությամբ նա «ժամանակին Հայաստանեայցն էր պարծանք»¹²: Սողոմոնի ծննդյան թվի և վայրի մասին տեղեկությունները գրեթե բացակայում են: Սակայն դատելով նրա գործունեության ժամանակաշրջանից և մի քանի հայտնի դրվագներից՝ ենթադրելի է, որ ծնվել է VII դ. վերջին քառորդին: Ծննդավայրը հայտնի չէ: Սակայն հավանական է, որ նա Սյունիքում չի ծնվել, այլ այդտեղ է տեղափոխվել Հայաստանի այլ բնակավայրից: Այս տեսակետի համար հիմք են 1200-1202թթ. Մշո Առաքելոց վանքում կազմված Տոնական-ճառընտիրի հիշատակարանի հեղինակ Ներսեսի հետևյալ

⁹ Վանքը առ այսօր կանգուն է, գտնվում է Մաքենիս գյուղի մոտ (տե՛ս Պողոսյան Ն., Մաքենյաց վանքը ըստ Ղ. Ալիշանի, Էջմիածին, Գ, 2012, էջ 102): Մաքենյաց վանքի մասին տես նաև Բարխուդարյան Ս., Դիվանի հայ վիմագրության, պրակ IV, Երևան, 1973, էջ 289: Տե՛ս նաև Մնացականյան Ստ., Հայ ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 60:

¹⁰ Տե՛ս Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 66:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս Ալիշան Ղ., Հայապատում, մասն Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 75: Հմմտ. Չամչեանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 425: Հմմտ. Մուրատեան Մ., Պատմութիւն Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ, Երուսաղեմ, 1872, էջ 317-318, ծանոթ. 1: Ե. Լալայանը գտնում է, որ անվան համար հիմք է հանդիսացել այդ տարածքում մեծ քանակությամբ մաքի պահելը և խաշնարածությամբ զբաղվելը (տե՛ս Լալայան Ե., Ազգագրական հանդես, Զանգեզուր, Միսիան, Վայոց ձոր, Գեղարքունիք, էջ 74):

¹² Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 314:

տողերը. «Այր ոմն իմաստուն, որոյ անուն Սողոմոնն, ոչինչ հարուստ ամաւք նախագոյն եղեալ՝ աշխարհէ Արեւելից՝ դաշնաւոր անուանեալ ծովուն Գեղագունաց վանաց վանական Մաքենտեհից ուխտական, սրբազարդից արանց առաջնորդի»¹³: Այիշանի կարծիքով՝ Սողոմոնը Մասիսի փեշերին գտնվող Ակոռիի վանական միաբաններից էր, և այստեղից «երթալ բնակել ոչ յանապատս, այլ ի վանս միաբանից, յԵրաշխաւորսն կամ ի Մաքենոց»¹⁴: Կարելի է ենթադրել, որ մինչ Սյունիք ժամանելը նա ուսանել է Ակոռիի վանական դպրոցում կամ Այրարատի դպրոցներից մեկում: Նրա հմուտ աստվածաբան և հունարենի գիտակ լինելը հուշում է, որ ուսումը շարունակել է նաև Հայաստանից դուրս՝ ժամանակի հայտնի գիտական կենտրոններից որևէ մեկում: Երիտասարդ տարիքում մտնելով Մաքենոցաց վանք՝ Սողոմոնը հիմնադրում է դպրոց, որով սկզբնավորում է Սյունյաց հոշակավոր դպրոցի զարգացման նոր փուլի սկիզբ: Մաքենոցաց դպրոցը գործում էր Սյունյաց Մայր վարդապետարանի հովանավորությամբ: Իր առաջնորդության շրջանում Սողոմոնը վանքերի բարենորոգչության, իմաստնության և սրբակրոն վարքի շնորհիվ, ինչպես նաև մյուսներից առանձնանալու համար ստացել է Հարանց հայր պատվանունը¹⁵: Մաքենոցաց վանքի հեղինակությունն ու վարկը

¹³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1984, էջ 43:

¹⁴ Տե՛ս Այիշան Ղ., Սիսական, էջ 66:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում: Հիրավի VIII-IX դդ. ապրած, ժամանակագրական առումով իրարից ոչ հեռու մի շարք նշանավոր հոգևոր գործիչներ, ովքեր առնչվել են Սյունյաց եպիսկոպոսության և վարդապետարանին, կրել են Սողոմոն անունը (Սողոմոն՝ եպիսկոպոս Մարդադույ, մասնակից 726թ. Մանագկերտի ժողովին, Սողոմոն՝ Հարանց հայր (VIII դարի առաջին կես), Սողոմոն Ա՝ Աղվանից կաթողիկոս (781թ.), Սողոմոն Գառնեցի՝ Հայոց կաթողիկոս (791-792թթ.), Սողոմոն վանահայր Մաքենոցաց (IX դարի սկիզբ), Սողոմոն Բ՝ Աղվանից կաթողիկոս (785-796թթ.), Սողոմոն Ա՝ եպիսկոպոս Սյունյաց (803-808թթ.), Սողոմոն Բ՝ եպիսկոպոս Սյունյաց (866-882թթ.): Նույնանուն գործիչների բազմաթիվ լինելը հաճախ շփոթության առիթ է տվել: Երբեմն մեկի կատարած

այնքան բարձր էին, որ Սյունյաց պատմիչն այն բնութագրում է իբրև «համբաւատենչ և մեծասքանչ հանդիսարանն, ի հրեշտակերամ կրոնաւտանն սուրբ և յաստուածաբնակ առաքինարանն Մաքենոցաց»¹⁶։ Կրթօջախի արդյունավետ գործունեությունը որոշակի ընդհասումներով շարունակվել է մի քանի դար։

Սողոմոն Հարանց հոր և Մաքենոցաց դպրոցի համբավն այդ շրջանում լայնորեն տարածված էր և՛ Հայաստանում, և՛ նրա սահմաններից դուրս։ Ուստի պատահական չէր, որ VIII դ. նշանավոր մատենագիր, Դվինի կաթողիկոսարանի հայտնի դպրոցում կրթություն ստացած, «Սին երկնի, խարիսխ հաւատոյ» խոսքերով մեծարված փիլիսոփա Ստեփանոս Սյունեցին ուսման մեջ կատարելագործվելու նպատակով ուղևորվում է «սուրբ և յաստուածաբնակ առաքինարանն Մաքենոցաց, առ աստուածագլեաց և սերովբէաստիպ» Հարանց հայր Սողոմոն Մաքենացու մոտ, ով այդ մեծ ուխտի կառավարիչն էր¹⁷։ Այնտեղ Ստեփանոս Սյունեցին խստակրոն և ճգնավորական կյանք էր վարում¹⁸։ Ուսանելու հետ մեկտեղ ուսուցչից նրան են փոխանցվում սրբերի վկայաբանությունները¹⁹։ Դժվար է ստույգ որոշել, թե որքան ժամանակ է նա անցկացրել Մաքենոցաց ուխտում, սակայն դատելով կատարած գործերից՝ ենթադրելի է, որ այն կարճատև չի եղել։ Տեսական գիտելիքները հարստացնելու և միաժամանակ գործնական հմտություններ ձեռք բերելու նպատակով Ստեփանոսը տեղա-

գործերը վերագրվել են մյուսին։ Մատենագիրների անհատակ ձևակերպումները, ստույգ տեղեկությունների պակասը հաճախ ավելի են խճողել իրավիճակը և դժվարացրել միանշանակ եզրակացություններ կատարելը։

¹⁶ Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի, Պատմութիւն Տանն Միսական, էջ 96։

¹⁷ Բնագրում պատմիչը գործածում է Էզոնոմոս տերմինը, որը հունարեն է և նշանակում է տնտեսություն վարող, կառավարիչ (տե՛ս Օրբելյան Ստ., Սյունիքի պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ա. Աբրահամյանի, էջ 431, ծանոթ. 201)։

¹⁸ Տե՛ս Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Միսական, էջ 96։

¹⁹ Տե՛ս Ղազարոսյան Ա., Մաքենոցաց ուխտը և Սողոմոն Մաքենացին, Էջմիածին, Դ, 2002, էջ 37։

փոխվում է Սյունյաց եպիսկոպոս Մովսեսի²⁰ (մոտ 700-707) մոտ և նրան աշակերտում եպիսկոպոսարանի վարդապետարանում: Հմտանալով աստվածաբանության մեջ՝ Ստեփանոսը ղեկավարում է «յամբիոնն րաբունական» և վարդապետարանի աշակերտներին ուսուցանում Աստվածաշնչի մեկնությունը²¹:

Մովսես եպիսկոպոսի վախճանվելուց հետո Սյունեցին տեղափոխվում է Դվին և իր ուսումնական ընկերոջ՝ քահանայ Գրիգոր Այրիվանեցու (կոչված Գոգիկ)²² հետ մոտ 710 թ. մեկնում Աթենք: Այնուհետև, ժամանելով Կ. Պոլիս, Դավիթ անունով հայազգի մի իշխանի գործակցությամբ 712-715 թթ. հունարենից հայերեն է թարգմանում հույն մի շարք նշանավոր հեղինակների երկեր²³: Հայաստան վերադառնալով՝ դասավանդում է Դվինի վարդապետարանում, իսկ 735 թ. ձեռնադրվում Սյունյաց եպիսկոպոս:

Սողոմոն Մաքենացու նշանավոր աշակերտներից էր հայոց ապագա կաթողիկոս Սողոմոն Գառնեցին (791-792), ով «էր ի քաղաքագիտէն Գառնույ, և ի մանկութենէ առեալ էր զլուծ կրօնատրութեան կարգի և բազում առաքինաջան երկոց գանձն տուեալ ի մեծ ուխտին Մաքենոցաց»²⁴: Հովհաննես Դրասխանակերտցին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում այդ ժամանակ Մաքենոցաց դպրոցում ուսուցանվող գիտությունների մասին: Ըստ

²⁰ Մովսես Քերթոզ Սյունեցին ապրել է VII դ. երկրորդ կեսին և VIII դ. Սկզբներին: Նա քերական էր աստվածաբան, թարգմանիչ, ծիսագետ և երաժիշտ-տեսաբան: Հայ հին մատենագրության մեջ երբեմն սխալմամբ նույնացվել է Մովսես Խորենացու հետ (տե՛ս Զամչեանց Մ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 367: Տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան, հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 766):

²¹ Տե՛ս Ստեփաննոսի Սիմեոն եպիսկոպոսի, Պատմութիւն Տանն Սիսական, էջ 97:

²² Տե՛ս Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ, մասն երկրորդ. Հոգետր կեդրոններ եւ Գլաձորի բարձր դպրոցը Պոռշեանց իշխանութեան մէջ, Երուսաղէմ, 1942, էջ 49-50:

²³ Տե՛ս Զամինեան Ա., Հայ գրականութեան պատմութիւն, Ա մաս, Նոր-Նախիջևան, 1914, էջ 132:

²⁴ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 112-113:

նրա՝ դասավանդվել են փիլիսոփայություն, աստվածաբանություն և երաժշտություն՝ սաղմոսերգություն²⁵: Այստեղ Սողոմոն Գառնեցին ստանում է վարդապետական աստիճան և դասավանդում նույն դպրոցում: Հարանց հոր մահից հետո (VIII դ. երկրորդ կես) Սողոմոն Գառնեցին ստանձնում է Մաքենոցաց ուխտի և դպրոցի առաջնորդությունը: Որոշ ժամանակ անց՝ Սողոմոն Գառնեցու օրոք, վանականները ստիպված են լինում հեռանալ իրենց մենաստանից: Երբեմնի ձույլ միաբանությունը երկփեղկվում է: Նրանց մի մասը «գնացին ընդ հորն Սաղոմոնի, ոչ առաջնոյն որ Հարանց հայր կոչեցաւ, այլ ընդ նորին աշակերտին, ի գաւառն Շիրակայ, ի սուրբ ուխտն Զրէսկ²⁶, յորում պայծառանայր սոյն այս Սաղոմոն ճգնութեամբ սինամուտ լեալ»²⁷: Միաբանների մյուս խումբը հոգևոր հայրերից մեկի առաջնորդությամբ տեղափոխվեց Արցախ և հաստատվեց Զրաբերդ գավառի Զրվշտիկ եղիշե առաքյալի վանքում: VIII դ. 70-ական թվականներից Մաքենոցաց ուխտը ժամանակավորապես դադարում է գործելուց և

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում: Հարկ է նկատել, որ երաժշտությունը Սյունյաց դպրոցի զլխավոր առարկաներից մեկն է եղել: VIII դ. սկզբներին այդ արվեստը առավել չափով ծաղկեց և շարունակեց մնալ Սյունյաց դպրոցում, որպես հնամյա և «մեծարված առարկա», որի ուսուցիչը Ստեփանոս Սյունեցին էր: Հետագայում երաժշտությունը դասավանդվել է ոչ միայն որպես առարկա, այլև եղել է Տաթևի համալսարանի մասնագիտական բաժիններից մեկը (տե՛ս Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (X-XV դարեր), Երևան, 1958, էջ 91):

²⁶ Զրէսկի վանքը գտնվում է Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի, Զավախք գավառում, Ախալքալար քաղաքի մոտ, VII-VIII դդ. եղել է հոգևոր կենտրոն (տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Բ, Երևան, 1988, էջ 322): Հովհաննես Դրասխանակերտցին սխալմամբ Զրէսկը տեղադրել է Շիրակ գավառում, նույն վրիպակը կրկնել է նաև Օրբելյանը: Ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանի կարծիքով՝ առնվազն IX դ. առաջ Զրէսկը եղել է Հայ Առաքելական եկեղեցու հոգևոր կենտրոն (տե՛ս Մելքոնյան Ա., Զավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 45-46):

²⁷ Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական, էջ 116:

«տեղին անբնակ մնայր»²⁸: Այս ամենը տեղի է ունենում կարճ ժամանակահատվածում: Այդ ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հոգևորականների արագորեն տարագրվելու և երբեմնի ծաղկուն կենտրոնի ամայանալու զլխավոր պատճառը քաղաքական աննպաստ հանգամանքներն էին և արաբական հրոսակախմբերի ասպատակությունները²⁹:

Սողոմոն Մաքենացու աստվածաբանական և դավանաբանական գործունեության ուշագրավ դրվագներից է նրա մասնակցությունը 726 թ. Հովհան Օձնեցու նախաձեռնած Մանագկերտի եկեղեցական ժողովին, որը մեծ նշանակություն ունեցավ Հայ եկեղեցու հետագա զարգացման համար³⁰: Այն բեկումնային կետ էր

²⁸ Ուսումնասիրողներից ոմանց կարծիքով Մաքենացաց վանքի միաբանությունը երկու մասի է բաժանվել դեռևս Սողոմոն Հարանց հոր օրոք, և վերջինս է միաբանների մի մասին առաջնորդել դեպի Ջրեսկ: Մ. Օրմանյանը նույնիսկ նշում է միաբանության տրոհման պատճառը. «կրոնաւորական խստութեանց աստիճանին վրայ տարբեր տեսութիւններ ունենալուն» (տե՛ս Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Էջմիածին, 2001, § 626): Այնինչ Օրբելյանը գրում է, որ դա եղել է նրա նույնանուն աշակերտը՝ Սողոմոն Գառնեցին: Ջրեսկում ճգնելուց հետո նա 791 թ. ընտրվեց կաթողիկոս և արքուսկալեց ընդամենը մեկ տարի: Հ. Աճառյանը կարծում է, որ այս տեղափոխությունը չի կարելի կապել Բաբելի արշավանքի հետ, որը տեղի է ունեցել 839 թ. (տե՛ս Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Երևան, 1948, էջ 568-569):

²⁹ Ըստ Մխիթար Այրիվանեցու 719 թ. «Բաբան գՄաքենացոյ սուրբ ուխտն այրեաց» (տե՛ս Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն հայոց, ի յոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 51): Բաբելի արշավանքի տարեթվի հարցում նկատելի է ժամանակագրական անճշտություն: Բաբելի ասպատակությունները Սյունիքում և Մաքենյաց վանքի ավերումը տեղի է ունեցել մեկ դար հետո՝ 827թ. (տե՛ս Ադոնց Ն., Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, Երկեր, հ. Բ, Երևան, 2006, էջ 471, հմմտ. Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 46): IX դ. արաբագիր հեղինակ Աբու Հանիֆա Ալ-Դինավարիի հաղորդած ստույգ տեղեկություններից սլարգ է դառնում, որ Բաբելի հրոսակախմբերի ասպատակությունները տեղի են ունեցել IX դ. սկզբներին (տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, Գ. Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, ներած., բնագր. թարգմ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 215):

³⁰ Տե՛ս Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայելի Ասորտց սլատրիարքի, Յերուսաղէմ, 1871, էջ 339-340: Տե՛ս Տեր-Մինասեանց Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորտց եկեղեցիների հետ, Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 194:

Հայ եկեղեցու պատմության մեջ, քանի որ վերստին հաստատվեց նրա հակաքաղկեդոնական դիրքորոշումը³¹: Ժողովի նպատակը հայ և ասորական եկեղեցիների միջև գոյություն ունեցող դավանաբանական տարաձայնությունների ու վեճերի վերացումն էր: Ժողովի գումարման արդյունքով հայ մատենագիրների ձևակերպումները հստակ են. «Վասն քաղկեդոնի աղանդոյն», «սրբեաց զհաւատս ի մարդադաւան աղանդոյն», «ի բաց ընկեցեալ զդաւանութիւնն Քաղկեդոնի»³²: Մ. Օրմանյանն այսպես է ձևակերպում ժողովի գլխավոր նպատակը. «ապականութեան խնդիրին ծայրայեղութիւնները, աստուածաչարչութիւնն ու երեսութականութիւնը հերքել, եւ ուղիղ դաւանութեան կէտը որոշելն էր»³³: Ժողովականների համաձայնությամբ ընդունվեցին 10 նգովքները, որոնք խարոխված էին միաբնակ հակաքաղկեդոնական վարդապետության հիմքի վրա: Հայ և ասորի եկեղեցիների միջև կային ծիսակատարությունների որոշակի տարբերություններ, սակայն այդ հարցում Հայ եկեղեցին հավատարիմ մնաց իր հնավանդ ծեսերին: Պատասխանելով իր աշակերտի՝ Սողոմոն Գառնեցու նամակին՝ Սողոմոն Հարանց հայրը Մանագկերտի ժողովի արդյունքները այսպես է ամփոփում. «ոչ պարտեցան Հայք ի հաւատոյ...»³⁴:

Հարանց հայրը մասնակցել է նաև 740 թ. Աղվանից Միքայել կաթողիկոսի (707-744) Շամբորում գումարած ժողովին. «Յայնժամ հայրապետն Աղուանից Միքայել արար ժողով ուխտի եկե-

³¹ Տե՛ս Ադոնց Ն., Երկեր, Զ, Երևան, 2012, էջ 343:

³² Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 287-288: Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 73: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 69: Ասողիկի հավաստմամբ ժողովը Հայոց աշխարհից վերացրեց «քաղկեդոնականացն երկաբնակ խոստովանութիւն» (տե՛ս Ստեփաննոս Տարօնեցի, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 103):

³³ Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., հ. Ա, § 574:

³⁴ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 272:

դեցոյ իւրոյ. և կոչէ առ ինքն զհռչակելի այրն՝ զՍողոմոն, որ Մաքենացոցն սուրբ ուխտին էր առաջնորդ»³⁵: Ժողովի հրավիրման առիթը արյունակիցների միջև տեղի ունեցող ամուսնություններն էին, որը հակառակ էր Հայ եկեղեցու կանոններին: Ժողովականները նախ նգովում են եկեղեցու սահմանած կարգը ոտնահարած իշխան Վարագոյին և կշտամբում նրան իր հովանավորության տակ առած վրաց կաթողիկոս Թալիլէին³⁶: Գիտնական վարդապետ Սողոմոն Մաքենացին այս ժողովում մասնակցում է վրաց կաթողիկոսին ուղղված հանդիմանական նամակի շարադրմանը:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Հայոց եկեղեցին միաժամանակ ենթարկվում էր և՛ մահմեդական արաբների կրոնական հալածանքներին, և՛ հույների դավանաբանական ճնշումներին: Վերջիններս ջանում էին Հայոց եկեղեցուն պարտադրել ընդունելու Քաղկեդոնի եկեղեցական ժողովի որոշումները և իրենց եկեղեցական կարգերը՝ մատնանշելով Հայոց եկեղեցու նվիրապետության անկատարությունը: Հարցն այն աստիճան էր բորբոքվել, որ հույները Հայ եկեղեցու նվիրապետական կառույցը համարում էին ոչ լիարժեք՝ եկեղեցու ինը դասերը չունենալու պատճառով: Այս խնդրի կարգավորման գործում ևս կարևոր դերակատարություն է ունեցել Սողոմոն Մաքենացին: Նրա աշակերտ, հետագայում Հայոց կաթողիկոս Սողոմոն Գառնեցին (791-792) նամակով դիմում է իր ուսուցչին՝ խնդրանքով պարզաբանում տալ հայերի պարտության պատճառների շուրջ. «Այլ Հայք համբաւէին զՅոհաննու Մայրագոմեցոյ, եթէ ի Յունաց կողմն ելեալ հակառակ բերէր. գորոյ զրպարտութեանն պատճառ Սողոմոն ուն միանձնեայ, որ և յետոյ Հայոց եղև կաթողիկոս: Նորա

³⁵ Նույն տեղում, էջ 313-314, 344-345: Հմմտ.՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, էջ 197: Հր. Աճառյանը գտնում է, որ Շամքորի ժողովին մասնակցել է ոչ թե Հարանց հայր Սողոմոնը, այլ Սողոմոն Գառնեցին (տե՛ս Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., հտ. Դ, էջ 567):

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

հարցեալ զվարդապետն իւր Սողոմոն, որ Մաքենացոցն էր հայր»: Հերքելով հույների մեղադրանքները՝ Հարանց հայրը. «գրով ուսույց զայս, եթէ ոչ պարտեցան Հայք ի հաւատոյ մասին»³⁷: Նա հաստատում է հայերի՝ ճշմարիտ դավանանքին՝ հակաքաղկեդոնական քրիստոսաբանությանը, հավատարիմ լինելը³⁸: Ցույց է տալիս, որ հույների՝ նվիրապետական ինը դասերի վերաբերյալ հրահրած վեճը կամայական է³⁹:

Եթե մինչև VII դ. վերջերը հայոց օրացույցին վերաբերող տեղեկությունները եղել են ցաքուցրիվ, ապա VIII դ. երևան են գալիս եկեղեցական ծիսակատարություններին և դրանց մեկնությանը նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ: Հայկական ծիսական տարվա ձևավորման և զարգացման ասպարեզում VII-VIII դարերը կարևոր ժամանակաշրջաններ են երբ եկեղեցու հայրերը և մեկնիչները մտահոգվում են այդ մասին իրենց հավատացյալներին և ընթերցողներին գիտելիքներ հաղորդելու հար-

³⁷ Նույն տեղում, էջ 272: Հմմտ. Ստեփաննոսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի, Պատմութիւն Տանն Սիսական, էջ 73: Հմմտ. Թուխտ երանելոյն Մաշտոցի, նախքան զկաթողիկոսութիւն, առ Տէր Գեորգ Հայոց կաթողիկոս վասն Սիւնեաց խաչին, թէ էր աղագաւ տուաւ, Յաւելուած «Արարատի», 1902, Յուլիս-օգոստոս, էջ 748-750:

³⁸ Ուսումնասիրողներից ոմանք կարծում են, թե պատասխան թղթի հեղինակը Սողոմոն Գառնեցին է: Ն. Ակիսյանի կարծիքով Սողոմոն Գառնեցուն վերագրվող պատասխան թղթի հեղինակն իրականում Հարանց հայր Սողոմոնն է (տե՛ս Ակիսեան Ն., Կիրիոն կաթողիկոս վրաց, Վիեննա, 1910, էջ 249, ծանոթ. 3): Նման կարծիք է հայտնում նաև Բ. Սարգիսյանը (տե՛ս Սարգիսեան Բ., Անանիա թարգմանիչն էւ իւր գրական գործոց նմոյշները, Վենետիկ, 1899, էջ ԺԲ, ծանոթ. 2): Այիշանը գտնում է, որ նվիրապետական կառուցվածքի հարցով Սողոմոն Գառնեցին է դիմել Սողոմոն Հարանց հորը և ոչ հակառակը: Վերջինս գրով մեկնաբանում է հայ և բյուզանդական եկեղեցիների հակառակության պառճառը (տե՛ս Այիշան Ղ., Սիսական, էջ 67):

³⁹ Անդրադառնալով ինը դասի խնդրին՝ Մ. Օրմանյանը միանագամայն իրավացիորեն նկատում է. «Ինն կարգաց դրութիւնը յոյներուն կողմէ յուզուած խնդիր մն էր, Հայոց հայրապետական աթոռին պատիւը եւ նշանակութիւնը նսեմացնելու համար: Յունաց առարկութիւնը պարզապէս իմաստակութիւն էր, որովհետեւ դասակարգութեան ինը թիւը կամայական էր» (տե՛ս Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., հ. Ա, § 430):

ցով⁴⁰։ Հենց այս մտահոգությամբ Սողոմոն Մաքենացին կազմել է տերունական տոների լուսաբանմանը և նահատակների հիշատակին նվիրված «Տոնական» ժողովածուն՝ ավանդելով անգնահատելի արժեք ունեցող գրավոր ժառանգություն։ Տոնականը զանազան բնագրերի բանաբաղություն է, որը նպաստակ էր հետապնդում գիշերային ժամի համար ի մի բերել հայրաբանական և այլ ընթերցումները, ինչն արդեն գոյություն ուներ այլ արարողություններում⁴¹։ «Հայր Սողոմոն արար զտոնականն՝ ի Մաքենիս»-գրում է Մխիթար Այրիվանեցին⁴²։ Նոր Հայկազյան բառարանի հեղինակների օգտագործած մի «Ոսկեփորիկ»-ի վկայությամբ «Սողոմոն Մաքենոցի հայրն արար զՏոնականն»⁴³։ Մեզ հասած «Գրոց ցանկերում» ես պահպանված է այս վկայությունը⁴⁴։

«Տոնականի» բնագիրը չի պահպանվել, սակայն նրա մասին ամենահին տեղեկությունը պահպանվել է 1200-1202 թթ. Դարանադյաց գավառի Սեպուհ լեռան վրա գտնվող Ավագ վանք մենաստանում՝ Վարդան Կարնեցու ընդօրինակած Տոնականում⁴⁵։ Այն հայտնի է «Մշո Տաւնական-Ճառընտիր» անունով⁴⁶։ «Մշո Տաւ-

⁴⁰ Տե՛ս Շաղ Ռենու, Հայոց ծիսական տարվա զարգացումը VIII-XII դարերում ծիսական մեկնությունների և գրքերի հենքի վրա, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2008, N-3, էջ 80։

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴² Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 51։

⁴³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, Երևան, 1981, էջ 901։

⁴⁴ Տե՛ս Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959, էջ IX։

⁴⁵ Տե՛ս Մաթևոսյան Ա., Ե՞րբ և ո՞րտեղ է գրվել Մշո Տոնական-ճառընտիրը, Բանբեր Մատենադարանի, 1969, էջ 150։

⁴⁶ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 31։ «Տոնականը» ժողովածու է, որում ըստ տարեկան տոների, զետեղված են հայ և համաքրիստոնեական հայրերի վարքերն ու վկայաբանությունները, ինչպես նաև ներբողներ և ճառեր։ Այդ պատճառով այն երբեմն կոչվել է «Տոնացոյց» կամ «Ճառական մատեան յաղագս տօնից» կամ «Ճառընտիր (տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, էջ 901)։ Հայերի մոտ Յայսմավուրքի գոյությունից առաջ, նրա պակասը, սկսած 747 թ., լրացրել է Տոնականը։ Տոնականներում տոները նշանակված են տարվա օրերի կարգով և բերված են դրանց համապատասխան

նական»-ի հիշատակարանը վկայում է որ աստուածարեալ պատմությունները՝ ճառերը, «ի կանոն կարգադրութիւն» հաճաքել և ամբողջացրել է Սողոմոն Մաքենացին 747թ. Գեղարքունյաց գավառում, Մաքենյաց վանքում⁴⁷: Սողոմոն Մաքենացին «Տոնականի» կազմումը նախաձեռնել է այն ժամանակ, երբ Մաքենյաց վանքում ուսանում և ճգնում էր Ստեփանոս Սյունեցին: Հետևաբար ենթադրելի է, որ «Տոնականի» ստեղծմանը մասնակից է եղել նաև Ստեփանոս Սյունեցին:

Մաքենացու «Տոնականի» հիման վրա հետագայում կազմվել են բազմաթիվ ժողովածուներ, որոնք լրացվել են նոր վարքերով, վկայաբանություններով և ճառերով: Այդպիսի օրինակներից է Առաքելոց վանքում կազմված Տոնականը: Ըստ դրա հիշատակարանի հեղինակի՝ Մաքենացին քննությամբ և բազում ջանքերի շնորհիվ է այն ստեղծել. «գայսպիսի շինուած աստուածեղէն զհաստատեալ կանոն տանից ժողովոց եւ զվսեմական արտադրութիւնս հոգեպատումն ճառից պատմութեանց»⁴⁸:

«Զուտ բովանդակությամբ թեև այն հայոց պատմություն չէ, այլ ընդամենը պարունակում է նաև հայ սրբերի պատմություն-

վկայաբանություններ, վարքեր, պատմություններ և ճառեր (տե՛ս Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., Բանբեր Մատենադարանի, 1969, էջ 142):

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում: Ալիշանի կարծիքով Տոնականի կազմման սկիզբը 701-710 թթ., իսկ ավարտին է հասցվել 747 կամ 750 թ. (տե՛ս Ալիշան Ղ., Հայապատում, մաս Ա, էջ 75): Մխիթար Այրիվանեցին Տոնականի կազմման տարի է նշում 696 թ. (տե՛ս Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 51):

⁴⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 43: Հմմտ. Յովսեփեան Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց (Ե դարից մինչև 1250թ.), Կ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 709: Բ. Սարգսյանը, ուսումնասիրելով Տոնականները և հենվելով դրանց սկիզբը կազմող Մաքենացու հիշատակարանի վրա, գրում է. «Թուի թե երկրորդ օրինակ իցե կամ անընդմիջապես գաղափարեալ յառաջնոյ անտի, զոր հաւաքեալ կարգադրեաց Սողոմոն Մաքենոցաց ուխտին սրաջնորդ» (Սարգիսեան Բ., Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեան ի Վենետիկ, Կ. Բ. Վենետիկ, 1924, էջ 469):

ներ,-գրում է Ղ. Ալիշանը,-սակայն նրա հեղինակը ավելի արժանի է պատմիչ կոչվելու քան շատերը»⁴⁹:

Մեծ է Սողոմոն Մաքենացու «Տոնականի» դերը հայ ազգային և կրոնական ինքնության ամրապնդման և զարգացման հարցում: VIII դ. սկզբին, պայքարելով մահմեդականների և իր ծիսակարգերը պարտադրող հույն եկեղեցու դեմ, Հայ եկեղեցու հայրերը, որոնց թվում էր նաև Սողոմոն Մաքենացին, «հայացնում» են մեր եկեղեցու ծիսական օրացույցը: Դրանում նրանք զետեղում են հայոց պատմության նշանավոր անձանց նվիրված տոների կատարումը, որով հայկական օրացույցը միանգամայն նոր տեսք է ընդունում⁵⁰:

Մեսրոպ Մաշտոցի մասին ամենահավաստի սկզբնաղբյուրները Կորյունի «Վարք Մաշտոցի», Մովսես Խորենացու և Ղազար փարպեցու երկասիրություններն են: Մաքենացու կազմած «Տոնականում» կա Մաշտոցի վարքին նվիրված մեկ այլ տարբերակ, որը հայտնի է «Փոքր Կորյուն», «Սուտ Կորյուն» անուններով: Ենթադրվում է, որ «Փոքր Կորյունը» խմբագրել է Սողոմոն Մաքենացին և մուծել «Տոնականի» մեջ⁵¹: «Փոքր Կորյուն»-ը Կորյունի երկի համառոտ խմբագրումն է, որը կազմվեց Մաշտոցի տոներ նշելու օրը եկեղեցիներում կարդալու համար, քանի որ ընդարձակը մատչելի չէր, բարդ էր:

Սողոմոն Մաքենացին խմբագրել է նաև Վահան Գողթնեցու վկայաբանությունը: Վահան Գողթնեցին դարձի է եկել և հանուն հավատքի նահատակվել: Որպես քրիստոնյա նահատակ՝ նա արժանացել է մեծ առաքինությամբ և սրբակրոն բարքով օժտված Հարանց հոր ուշադրությանը: Վահան Գողթնեցին որդին էր Գողթն գավառի իշխան Խոսրով Գողթնեցու, որին արաբները, ի

⁴⁹ Տե՛ս Ալիշան Ղ., Հայապատում, մաս Ա, էջ 75:

⁵⁰ Տե՛ս Շառլ Ռենու, նշվ. աշխ., ՊԲՀ, 2008, N-3, էջ 88:

⁵¹ Տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան, հանրագիտարան, էջ 916:

թիվս բազում այլ իշխանների, 705 թ. հրկիզել էին: Նախարարական այլ ընտանիքների հետ արաբները գերել և Դամասկոս էին ուղարկել նաև մանուկ Վահան Գողթնեցուն, որին այնտեղ վերանվանել էին Վահաբ: Արումելիք էմիրի արքունիքում նա ստանում է փայլուն կրթություն և «խմաստնանայր ուսմամբ և ճարտարութեամբ»: Բոլորովին իսլամացած և արաբացած Վահանը տեղյակ էր իր՝ քրիստոնյա և հայ իշխանական տոհմից սերած լինելու մասին: 719 թ. երբ Հայոց կաթողիկոս Հովհան Օձնեցու միջնորդությամբ ընդհանուր ներում և վերադարձի իրավունք է շնորհվել գերյալ քրիստոնյաներին, Վահան Գողթնեցին ևս, պատճառաբանելով, որ ցանկանում է վերականգնել իր իշխանական իրավունքները Գողթն գավառում, Օմար II խալիֆից (717-720) թույլտվություն է ստանում և վերադառնում Հայաստան: Նա գալիս է Գողթն՝ իր հայրենի տիրույթներ, և «յայտնապես խոստովան լինել զքրիստոնեությունն, և գիւր անգիտութեան մեղսն»:

Հայաստանում նաւ ամուսնանում է Սյունյաց Բաբկեն իշխանի դստեր հետ, այնուհետև թափառական կյանք վարում (732-737): Շրջում է վանքից վանք, ճգնում Շիրակ, Նիգ, Արագածոտն գավառներում: Լսելով Հարանց հայր Սողոմոն Մաքենացու մասին, ով արդեն քաջատեղյակ էր իր կյանքի բոլոր դրվագներին, նա որոշում է խոստովանել իր կյանքի մանրամասները և «հասեալ ի վանսն Մաքենոցաց, ծանուցանէ զամենայն հօրն ստուգութեամբ, և վասն ճանապարհին՝ և ցանկութեանն»⁵²: Մեկ տարի (736-737) նա ճգնում է Մաքենյաց վանքում⁵³ և Սողոմոն Մաքենացուց ստանում է «յորդորական խրատս՝ և քաջալերութիւնս»: Դրանից հետո Հարանց հայրը վանքի միաբանների հետ միասին «մեծաւ սիրով և արտասուօր» ճանապարհում է նրան⁵⁴: Քրիստո-

⁵² Սուփերք հայկականք, ԺԳ, Վեկետիկ, 1854, էջ 75-76:

⁵³ Տե՛ս Չամչեանց Մ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 384-385:

⁵⁴ Տե՛ս Սուփերք հայկականք, ԺԳ, էջ 76:

նեություն ընդունելուց հետո Վահան Գողթնեցին Օմարի պահանջով վերադառնում է արքունիք՝ Դամասկոս, ուր և շատ չանցած՝ (737 թ.)⁵⁵ նահատակվում հանուն հավատի:

Վկայաբանության սկզբնական տարբերակը չի բավարարել Սողոմոն Մաքենացուն, ուստի նա դիմել է Արտավազդ Աբրահամին՝ կազմելու նորը: Վահան Գողթնեցու վկայաբանությունը մեզ է հասել երկու խմբագրությամբ, առաջինը գրվել է Վահանի նահատակությունից հետո, նրա ուղեկիցների պատմածների հիման վրա, Արծկեի Երաշխավոր վանքի վանահայր Արտավազդ Աբրահամի կողմից (737 թ.): Երկրորդ խմբագրությունը յոթ տարի անց ևս Արտավազդ Աբրահամի ձեռքով է գրվել. «Իսկ ետ է (7) ամի հայր վանացն Երաշխավորի, որոյ անուն Աբրահամ կոչի... իջեալ յԱսորեստան, և գնացեալ հասեալ ի քաղաքն Ռուծափ...»: Աբրահամը Ռուծափ է գնում Գողթնեցուն նվիրված պատմության հունարեն օրինակը բերելու: Վերադարձին Ուռհայում թարգմանել է տալիս այն և վերադառնում Երաշխավորի վանք, որտեղ 744 թ. ավարտում Վահան Գողթնեցու նահատակությանը նվիրված պատմության նոր խմբագրությունը⁵⁶:

Մաքենացու կազմած «Տոնականի» օրինակի մեջ բացի Գողթնեցու վկայաբանությունից մտել են Եղիշեի խրատները, Շուշանիկի վկայաբանությունը, Ներսես Ա կաթողիկոսի պատմությունը, Սահակ Բագրատունու «Թուղթը», Աբգար թագավորի «Թուղթը», Փոքր Կորյունը և այլ գործեր, որոնք գրվել են մինչև Մաքենացին⁵⁷: «Տոնականը» մեծ գործածություն է ունեցել Հայոց եկեղեցում և ժամանակի ընթացքում լրացվել նոր նյութերով:

«Տոնականի» ուսումնասիրությամբ զբաղվել է նաև բելգիացի հայագետ Միշել վան Էսբրուկը: Բազմաթիվ ճառընտիրների

⁵⁵ Տե՛ս Թովմայի վարդապետի Արծրունայ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 252:

⁵⁶ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ժԲ դդ., էջ 29-30, ծանոթ. 2:

⁵⁷ Տե՛ս Ղազարոսյան Ա., նշվ. աշխ., Էջմիածին, Դ, էջ 41:

համեմատությունից հետո նա եզրակացրել է, որ դրանք բոլորն էլ սերում են Սողոմոն Մաքենացու օրինակից, սակայն ամենահարազատը Երևանի թիվ 993-ն է⁵⁸:

Փարիզի Ազգային գրադարանում է պահվում թիվ 178 «Տոնականը», որն ընդօրինակված է XII դ.: Բացի քրիստոնեական գաղափարախոսության նշանավոր այրերի գործերից, այստեղ կան նաև Հայ եկեղեցու հայրերի երկու տասնյակից ավելի վկայաբանություններ ու պատմական գործեր: Սողոմոն Մաքենացու երկասիրած այլ աշխատություններ մեզ չեն հասել:

Հարանց հայրը վախճանվել է VIII դ. 60-70-ական թվականներին առաջացած տարիքում և թաղված է իր հարազատ Մաքենյաց վանքում:

Մաքենացու թողած գրական-հոգևոր ժառանգությունը վկայում է, որ VIII դ. Հայ եկեղեցին դավանաբանական շարունակական վեճերի, իսլամի կողմից տեղի ունեցող գրոհների պայմաններում ամրապնդում էր իր տեսական հիմքերը, շարունակում էր կոփել Հայոց եկեղեցու ինքնուրույն օրենսդրությունը: Եկեղեցական տոների ժողովածուի կազմումով, բնագրերի մեկնություններով գիտնական-վարդապետը «ազգային օրացույցը զարդարում է սրբերով և անձանցով, որոնք պաշտպանության և դրվատանքի անհրաժեշտությունն ունեցող ազգային ժառանգության փառքն էին»⁵⁹:

Սյունյաց դպրոցը ներկայացնող Սողոմոն Մաքենացին Հայ եկեղեցու այն կարևոր սյուներից է, որի գործունեությունը համեմատելի է Հովհան Օձնեցու (717-728), Արշարունյաց եպիսկոպոս Գրիգորիսի (650-730), Խոսրովիկի (VIII դ. առաջին կես) գործունեության հետ: Հայ եկեղեցական ողջ կարգը, որը պահպանվել է ցայսօր, գերազանցապես սահմանել են նրանք: Այդ անհատների

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

⁵⁹ Շառլ Ռենու, նշվ. աշխ., ՊԲՀ, 2008, N-3, էջ 91:

աստվածաբանական գործերը հետագա դարերի դավանաբանական վեճերում դավանական շեղումների և այլադավանության դեմ պայքարի ուղեցույց էին ծառայում: Մաքենացին և Հայ եկեղեցու մյուս հայրերը մշակեցին մեր եկեղեցու բարենորոգման կանոնները, նրա ծիսադավանական և աստվածաբանական սկզբունքները՝ նպաստելով սեփական ազգային և կրոնական ինքնության գիտակցման ամրապնդմանն ու զարգացմանը:

VARDAN ALEKSANYAN

ON SOLOMON MAKENATSY'S ACTIVITIES (8th CENTURY)

SUMMARY

Makenotsats monastery school was one of Armenia's famous scientific-educational and religious-cultural centres in the 8th century. It was branched from the Sunik Principal Archimandry. The educational and cultural development of Makenotsats monastery school was undertaken by its founder Solomon Makenatsy, the famous scientist-teacher, chronicler and theologian of the 8th century. He got Harants hayr "The Fathers' Father" honorary name due to his wisdom and religiously holy conduct as well as to the reorganization of monasteries during his activity. Solomon Makenatsy had an efficient religious activity. He actively participated in the important church councils of his time and struggled for the religious identity of the Armenian theology. Solomon Makenatsy left inestimable written inheritance: he initiated and compiled the "Tonakan" (collection of ecclesiastical holidays) in 747, which was devoted to the illustration of religious holidays and martyrs' memory. He wrote the martyrology of Vahan Goghnettsy.

Solomon Makenatsy was one of the pillars of the Armenian Apostolic church who developed and improved the canons of the

Armenian church together with other church fathers – Hovhan Odznetsy, Grigoris Arsharuny and Khosrovik, contributing to the development of the consciousness of national and religious identity.

ВАРДАН АЛЕКСАНИЯН

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЛОМОНА МАКЕНАЦИ (VIII ВЕК)

РЕЗЮМЕ

Школа монастыря Макеноцац в VIII веке была одним из широко известных научно-учебных и религиозно-культурных центров Армении. Она была ответвлена от Сюникской главной церковной школы. Учебно-культурный подъем школы Макеноцац связан с именем ее основателя Соломона Макенаци, знаменитого армянского ученого, летописца, богослова VIII века. Годы его предводительства ознаменовались благоустройством и регламентированием монастырского быта. Соломон Макенаци занимался активной религиозно-церковной деятельностью. Участвовал во многих церковных собраниях, где боролся за принципы армянского самобытного богословия. Соломон Макенаци оставил неоценимое письменное наследие: составив Праздничный Господня Тонакан (свод церковных праздников), посвященный памяти церковных мучеников (747 г.). За мудрое и святое житие, а также за составление Тонакана он получил титул Аранц-айр (Отец-отчий). Его перу принадлежит мартирология святого Ваана Гохтнеци. Соломон Макенаци благоустроил и разработал каноны Армянской Апостольской церкви, которые в последующих веках стали указателями в богословских спорах. Этим он способствовал развитию национальной и религиозной самостоятельности армян.